

3.0 Úvod. Rovina fonématicko-prosodematická

V první kapitole jsme se dohodli, že u morfémů budeme hovořit o *plánech* jazykového znaku, jmenovitě o plánu výrazovém a obsahovém, kdežto *rovinu* ponecháme jako rovinu popisu jazyka, a to prostřednictvím popisu ústřední jazykové jednotky, věty. V této kapitole se budeme zabývat materiálem výrazového plánu jazykových znaků. Rovina, jež se pro onen materiál ve standardních jazykových popisech vyčleňuje, se obvykle jmenuje fonologická. Pokud ji zde pojmenováváme fonématicko-prosodematickou, činíme tak proto, abychom zdůraznili podíl fonologických jednotek většího rozpětí, než jaké odpovídá fonémátům. Máme-li trvale na mysli, že fonologická rovina musí umět popsat celou větu, pak její prosodematický rozměr nelze pominout. Pokud se však soustředíme na úkol popisovat morfy a navíc se pohybujeme v prostředí jazyků prosodicky tak «banálních», jako jsou čeština či francouzština, hrozí nebezpečí, že prosodické záležitosti začneme přehlížet. To by se nám ale při popisu litevštiny vymstilo. Tam totiž je morf úplně popsán teprve tehdy, když posloupnost fonémat charakterizujeme jednak přímo prosodematy, která se na onu posloupnost váží, ještě častěji však specifickým příspěvkem popisovaného morfu pro prosodický celek slova, v němž se vyskytuje.

3.0.1 Fonématicko-prosodematická rovina (dále zkracovaná FPR) popisuje větu jako několik lineárních posloupností, jež odlišeny rozpětím svých jednotek, se vrství na sebe. Základní vrstva, jejíž podobu ještě dále upřesníme, vychází z elementárních jednotek zvaných FONÉMY, ve starším názvosloví, jež se nesoustavně pokouším oživovat, pak FONÉMATA. Fonémy (fonémata) vymezujeme vzájemnými protiklady poměřovanými schopností měnit význam. Jejich inventář předvedeme v oddíle 3.1.

Sledem fonémat však větu – ve zvuku – nepopíšeme.¹ Musíme na něj příkládat ještě další vrstvy zvukového materiálu. Jejich zavedení předpokládá slabiku. SLABIKA, motivovaná z fonetické roviny jako nositelka řečového taktu, vystupuje na rovině fonématicko-prosodematické coby pomocná autonomní jednotka. Autonomní proto, že na FPR neobsluhuje žádné funkce z roviny morfématické (to dělají morfy), pomocná proto, že na FPR propojuje prostředky fonématické s prosodematickými (ty se projevují právě na slabikách). Litevská slabika má povinně vokální vrchol, před vrcholem může být iniciální, za vrcholem pak kaudální konsonantický svah (alespoň jeden je obvykle přítomen). V této práci vystačíme s vymezením, že slabika je nejmenší posloupností fonémat, na niž se mohou realizovat prosodemata. Pravidla pro podrobné vytyčování hranic mezi slabikami zde nezavádíme: pro funkční popis jazykového systému je nepotřebujeme a empiricky vyčerpávající popis by byl mimořádně náročný. Budeme-li zde pracovat se slabikou, soustředíme se na její vrchol, tedy na tu její část, jež jediná je v proudu řeči jasně určitelná. Na přesné vytyčení slabičných hranic budeme dbát jenom tam, kde se můžeme opřít o segmentaci na morfy. V ostatních případech budeme na slabičnou hranici pohlížet jenom jako na pomocnou, orientační čáru, vytyčovanou dosti mechanicky v závislosti na struktuře konsonantických sekvencí, jež vyplňují prostor mezi slabičnými vrcholy.

¹ Jistý obraz o nedostatečnosti takového popisu nám dá – v písmu – představa věty zapsané bez mezer a interpunkce jedinou souvislou posloupností grafémů (grafémat).

Máme-li větu coby sled fonémat rozčleněnu na slabiky, můžeme zavést prosodéma PŘÍZVUK jako pozitivní příznak, kterým se jedna slabika liší od jiných, a jeho pomocí pak vyčlenit (FONOTAKTICKÉ) SLOVO coby úsek slabičně segmentované fonématické posloupnosti soustředěný kolem této přízvučné slabiky.² Dvě přízvučné slabiky signalizují dvě slova. Toto je pro nás ROZPĚTÍ FONOTAKTICKÉ. Přízvučná slabika představuje pouze (fonotaktický) vrchol slova, jež samo může mít – a velmi často má – slabik několik. Hranice mezi fonotaktickými slovy vyznačujeme na FPR pomocným prostředkem zvaným VNĚJŠÍ PŘEDĚL.

Dodejme, že vnější předěl (značíme jej + a nahrazujeme jím obecnou značku | pro slabičnou hranici) je též fonologickou jednotkou, protože jeho umístění v posloupnosti slabik dokáže měnit obsah výrazu, cf. /'n'ē|ša+m'e|'dā|l'ī/ :: /'n'ē|ša|m'e+'dā|l'ī/, kde první výraz znamená 'nosí medaili', v litevském pravopise {*nėša medaili*}, druhý 'neseme díl', v litevském pravopise {*nėšame dāli*}. Oba výrazy přitom sestávají ze stejné posloupnosti slabik, na nichž je stejně rozložen příznak přízvuku (značka ' na počátku slabiky).

Jinou vrstvu prosodémat přináší MELODICKÉ ROZPĚTÍ. V něm lze na posloupnosti slabik (a speciálně pak i z posloupnosti fonotaktických slov) vyčlenit KOLON. K tomu slouží zvláštní prosodématický aparát obsahující MELODÉMATA (kadence, antikadence, polokadence), případně ještě pomocné prvky, hlavně KONCOVÝ PŘEDĚL. Za poslední vrstvu pak vezmeme ROZPĚTÍ PERIODICKÉ, jež umožňuje sdružovat kóla ve větší celky, vymežované komplexními intonačními průběhy (včetně střídání základního tónu a spádu), stejně jako umožňuje mezi fonotaktickými přízvuky vyčlenit ještě zvláštní příznak přízvuku větného.

Jestliže fonologický aparát melodického rozpětí jsem jen opatrně naznačil, v rozpětí periodickém se nepokusím ani o náznak. Na fonetické rovině se komplexní průběh věty v rozpětí periody popisuje v pojmech síly, tempa, výšky a snad i zabarvení hlasu. Na fonologické rovině, kde je nutné sledovat součinnost všech výše zmíněných pojmů, potřebujeme samostatný aparát. Nevím, jak takový aparát vybudovat v pojmové úplnosti, a nevím ani o práci, která by větnou fonologii litevštiny – či jiného mně dostupného jazyka – vykládala způsobem exhaustivním a zároveň metodologicky uvědomělým.³

Při představování jednotlivých vrstev jsme postupovali tak, jako by každé další rozpětí překračovalo předchozí a umožňovalo uchopit v jeden celek několik celků předchozích. Něco takového sice od fonologického aparátu věty musíme požadovat jako obecnou schopnost, zároveň však musíme být připraveni popsat komplexním fonologickým aparátem i větu mimořádně krátkou. Fonologicky ucelená věta může být syntakticky neúplná, zredukovaná třeba aktuální elipsou. Krajní případ představuje věta o jedině slabice.

² Fonotakticky vymezené slovo se podstatně liší od slova vymezeného jako pojmenovávající jednotka schopná vstupovat do samostatných syntaktických vztahů ve větě.

³ V jazykovědné bohemistice najdeme řadu podnětných prací o větné prosodii (Mathesius 1937, Trost 1937, Skaličková 1956, Vachek 1968), zkoumajících fonologické funkce různých fonetických prostředků, a Danešova (1957) monografie záslužně předvádí, že fonologicky relevantní je vždy teprve jejich úhrn. Dosud však obávám se chybí práce, která by prosodická fonémata shrnula do uceleného gramatického (sub)systému. Je to škoda o to větší, že na počátku fonologických bádání stojí skvělá Karcevského (1931) studie *Sur la phonologie de la phrase*. Ostatně používám-li zde antické pojmy περίοδος a κῶλον (κόμμα neboli *incisum* sem též patří), pak proto, abych v Karcevského duchu zdůraznil nezávislost fonologického členění věty na členění syntaktickém.

Co vše se zvukově děje, když lze odlišit šest různých vět postavených na stejné dvojici krátkých slabik #vi|sas#, cf. *visas. visas? visas! visàs. visàs? visàs! První tři výrazy jsou N.SG.MASC, druhé tři pak A.PL.FEM slova znamenajícího 'všechn, celý'; tečka, otazník a vykřičník zde po řadě označují větnou intonaci oznamovací, tázací a zvolací; barytonové znaménko udává polohu slovního přízvuku.*

Rád bych na závěr zdůraznil, že větu i v její zvukové podobě stále pokládáme za abstraktní jednotku jazyka jakožto systému. Výpověď se z věty stává teprve užitím v aktu promluvy. Pracujeme-li se zvukem, sotva můžeme hranici věty a výpovědi stanovovat jinak než úhlem zkoumajícího pohledu. Dokud zkoumáme jazykový výraz v systémových souvislostech jeho vnitřní struktury, pohybujeme se na úrovni věty (větného ekvivalentu, je-li výraz sice vymezen větnou intonací, leč syntakticky větou není). Jakmile zabereme do pohledu i mimojazykové okolnosti promluvy a především kontextové souvislosti dalších promluv, zkoumáme výpověď. Promluva, jež povyšuje abstraktní VÝZNAM věty na konkrétní, kontextem spoluutvářený SMYSL výpovědi, se jistě může též opírat o konvenční práci s hlasem.⁴

3.0.2. Nejmenší znakově vázanou výrazovou jednotkou, kterou na fonématicko-prosodématické rovině (FPR) popisujeme, je morf. Je zvláštností litevského jazykového systému, že morf nelze úplně popsat pouze posloupností fonémat, že k tomu vždy potřebujeme ještě prosodémata. Jde jednak o intonaci slabik, jež morf vytváří (akútové *kláusė* znamená 'ptal se', cirkumflexové *klaūsė* znamená 'poslouchal'), jednak o polohu přízvuku uvnitř slova (*tiki* s přízvukem na první slabice znamená 'věří', *tiki* s přízvukem na druhé 'věříš').

Oba rozdíly se mohou projevit na společné posloupnosti fonémat, stejně slabičně rozdělené. Vezměme *kar|tū*. Tato posloupnost sama o sobě ještě není morfologicky interpretovatelná. Teprve přízvuk na druhé slabice, tedy *kar|'tū* oproti *'kar|tū*, dotváří význam G.PL substantiva 'pokolení, generace'. Zato přízvuk na první slabice na jednoznačně dotvoření významu nestačí a je nutné připojit intonaci této první slabiky: akútové *'kár|tū* představuje COND slovesa 'oběsí' (ve slovesné neosobě),⁵ kdežto cirkumflexové *'kař|tū* vyjadřuje G.PL substantiva znamenajícího 'případ, událost'.⁶

Totožnost morfu se však může vázat ještě na jinou slabičnou kvalitu. Ne tak nápadnou (v kontrastu k češtině či francouzštině, jež jsme výše označili za jazyky prosodicky banální), zato dalekosáhlou. Jde o délku slabiky. Morf, výraz nesoucí jistou obsahovou indentitu, může vyžadovat, aby stále spočíval na dlouhé slabice, a přitom může pružně měnit svou fonématickou (sīc!) podobu podle toho, jak se u jeho (stále dlouhé) slabiky v důsledku proměny okolních morfů mění slabičná hranice.

Litevské *uerbum finitum* se opírá o trojí kmen, přítomný, přeteritní a infinitivní. Rozdíl mezi kmenem přítomným a přeteritním je zásadní. Projevuje se kmenotvornou al-

⁴ Jen díky systému společně sdílených konvencí je možné jemné dorozumívání mezi lidmi — a speciálně je též možné naučit se hrát i vnímat divadlo. Připomeňme jen klasický zkušební úkol z herecké konservatoře: říct *Ne* desetkrát jinak, dejme tomu od chtivého souhlasu (sic!) kokety po beznaděj plavce, jehož člun strhává maelström.

⁵ Než vyložíme zvláštní dělení slovesné osoby v litevštině (II/1.1), stačí si představovat tradiční 3. osobu, pouze bez rozdílu čísla.

⁶ V úsu nejbližší odpovídá českým kmenům *ráz* či *krát* ve výrazech jako *naráz* (iš kařto), *dvakrát* (dù kartùs).

ternací kořenových samohlásek, případně výskytem či nevýskytem přídatných kmenotvorných souhlásek, ba celých slabik. Rozdíl mezi kmenem préteritním a infinitivním je druhořadý. Pokud k němu vůbec dochází, projevuje se tím, že tvary vycházející z préteritního kmene dělí kořen na otevřené slabiky, kdežto tvary vycházející z kmene infinitivního týž kořen dělí na slabiky uzavřené. Byla-li otevřená slabika dlouhá, uchovává si délku i po uzavření, může však vyměnit jejího nositele. Kondicionál *'kár|tū* vychází z infinitívu *'kár|ti* a ten je odvozen od préterita *'kó|rē*. Oba kmeny mají první slabiku dlouhou a akútovou. Kořen *K_a/o_R* bere v préteritním případě, kde je rozdělen do otevřené slabiky *K_a/o_|R*, samohlásku *o*, v litevštině vždy dlouhou, kdežto v infinitivním případě, kde je rozdělen do uzavřené slabiky *K_a/o_R|*, samohlásku *a*, jež sice sama je krátká, leč na rozdíl od *o* dokáže s následným *r* vytvořit dlouhou dvojhlasiku *ar*, novou nositelku délky.

Délka, intonace a přízvuk slabiky jsou v litevštině tři kategorie prosodémat, jež utvářejí morf stejně jako fonémata. Tradiční popisy litevské morfologie přidávají prosodémata k fonémátům pouze příležitostně jako něco druhotného, čím lze v jistých případech dodatečně upřesnit obsah morfému. Ambicí této práce je popisovat morfy důsledně vždy jako komplex fonématicko-prosodematický. Prosodematická složka je z logiky fonologického výkladu ontogeneticky druhotná: abychom o ní vůbec mohli mluvit, musíme již předpokládat slabičné rozpětí, tedy jistou segmentaci fonématického řetězce. V logice morfonologického výkladu však bude prosodematika od počátku vystupovat jako integrální složka a zvláštní rozměr morfu.

3.0.3 V části 3.0.1 jsme ukázali, že exhaustivní fonologický popis věty (litevské, ale i české, francouzské a zřejmě mnohé jiné) lze a je užitečné rozložit do několika vrstev. Vyšší vrstvy jsme charakterizovali rozpětím jejich hlavních znakově vázaných jednotek, sc. rozpětím fonotaktickým, melodickým, periodickým. Pod nimi leží a jejich existenci vůbec umožňuje jistá základní vrstva fonémat již rozčleněných do slabik. U této vrstvy budeme hovořit o ROZPĚTÍ SYLABICKÉM, zdůrazňující tak, že běžný rozměr morfu je právě slabičný. Vrstva o sylabickém rozpětí má zvláštní postavení z hlediska ontogenese strukturálního popisu věty. Všechna vyšší rozpětí už předpokládají, že tato vrstva je pevně dána. Ona sama však, než se ustálí, prochází procesem mnoha interakcí mezi morfy, malými fonématicko-prosodematickými segmenty zabírajícími jen několik velmi málo slabik.

Tyto interakce jsou vlastním předmětem formální morfologie, ústředního tematu naší práce. Každý morf má jistý slabičný potenciál, leč slabiky se aktualizují teprve při jejich sřetěžení. Fonématická podoba morfu přitom v důsledku slabičného zapojení může doznat někdy i nápadných změn, jak jsme naznačili v části 3.0.2. Poloha přízvuku v litevském slově, jež je fonologicky vysoce relevantní, se dá nejlépe popsat jako výslednice vyrovnávání sil mezi sřetěženými morfy, z nichž každý má – vedle potenciálu slabičného – i jistý potenciál přízvukový. Za tím účelem vypracujeme dva samostatné aparáty prosodického popisu: jednodušší, jednosložkový, leč ve dvojím provedení, pro *uerbum finitum* (kniha II), složitější, dvousložkový pro *nomen* (kniha III). Ještě v této 3. kapitole I. knihy předvedeme subsystem morfonologicky podmíněných proměn samohlásek (3.4) a souhlásek (3.5).

Při sřetězování morfů narážíme na hranice různých rozpětí. Ty budeme vyznačovat pomocnými symboly, předěly. PŘEDĚL může být VNITŘNÍ (=), VNĚJŠÍ (+) a KONCOVÝ (#). Koncový předěl označuje v lineární posloupnosti slabičně segmentovaných fonémat místo, kde hraničí dva prosodické úseky vymezené kadencemi nebo komplexními intonémy, tedy kóla a periody. Vnější předěl označuje místo, kde hraničí dva úseky vymezené fonotakticky,

tedy slova. Vnitřní předěl označuje uvnitř jednoho fonotaktického celku takové morfy, na něž se v úplnosti nevztahují striktní pravidla o fonématické i prosodématické struktuře litevského kmene; nejčastěji vyděluje předpony a příklonky (nejmě u sloves a participií), u kmene komposit též šev kmenů jednotlivých složek. Foneticky se vnitřní předěl může projevit rázem, prosodicky též vedlejším přízvukem.

3.0.4 ÚMLUVA GRAFICKÁ. V této kapitole předvedeme zvláštní grafický aparát pro litevskou morfonologii, umožňující zaznamenávat fonémata, morfonémata coby fonématické ekvivalenty, jakož i základní prosodémata — a vzápětí jej opustíme. Nakolik to jen půjde, budeme litevské příklady zapisovat ve shodě s litevskou ortografií, která je sice (mor)fonologicky nedokonalá, někdy přímo neadekvátní, leč obvyklá. Činíme tak s ohledem na čtenáře, který o litevštině již něco ví, či který se podle této monografie snaží litevštině přiučit, aby ve výrazech zde rozebíraných snáze našel tvary, jež zná ze standardních podání jazyka. Ve výsledné podobě pak náš zápis bude smíšený, ortografický s výskytem jednotlivých morfonologických značek, jejichž užití bude motivováno aktuálně probíhajícím výkladem. Na rozdíl od běžného grafématického úsu litevštiny, leč ve shodě s úsem slovníků, gramatik a pečlivých jazykových učebnic, budeme důsledně vyznačovat polohu přízvuku a intonaci přízvukované slabiky.

Podle potřeby budeme v morfonologických zápisech vydělovat rozdělovníkem (-) morfy, jež právě studujeme. Pouze pomocný bude explicitní znak pro spojení morfů (-&-), e.g. $/morf_1\text{-}\&\text{-}morf_2/$, kterého budeme používat jen pro zdůraznění, že spojení obou morfů dává «zvláštní» výsledek, nejčastěji fonématickou posloupnost odlišnou od pouhého sřetězení (konkatenace) prvního a druhého morfu; jinak se spokojíme se zápisem $/morf_1\text{-}morf_2/$.⁷

Svislice | označuje hranici slabiky. Je-li třeba odlišovat úrovně pohledu, označují šikmé závorky /.../ zápis (mor)fonologický, hranaté [...] fonetický, složené {...} grafématický. Pokud je úroveň pohledu výslovně uvedena v textu, závorky nepíšeme. Referenční totožnost různých zápisů vyjadřujeme znakem \equiv (znak = ponecháváme výlučně pro vnitřní předěl), takže $/A_1/ \equiv [A_2] \equiv \{A_3\}$ znamená, že morfonologický zápis A_1 , fonetický zápis A_2 a grafématický zápis A_3 se všechny tři – na různých popisných rovinách – vztahují ke stejnému jazykovému výrazu. Variantní podoby oddělujeme dvojím lomítkem //, čili $A_1//A_2$ odkazuje k jazykovému jevu, který se projevuje buď výrazem A_1 , nebo výrazem A_2 .

Šipka \rightarrow označuje (v příslušném směru) proměnu morfématických funkcí, tedy derivaci lexikální i gramatickou, šipka $>$ označuje (v příslušném směru) proměnu morfonologických forem, tedy akomodaci či redukci morfů. Dvojitá šipka \Rightarrow označuje logickou motivaci jednoho vztahu druhým, dvojitá oboustranná šipka \Leftrightarrow označuje logickou rovnocennost dvou vztahů.

POZNÁMKA TERMINOLOGICKÁ. Pojmu «morfologie» (stejně jako pojmu «syntax») zde užíváme obecně, bez teoretického ukotvení. Uvnitř naší teorie, varianty funkčního generativního

⁷ Označit něco za «zvláštní» výsledek je otázkou míry. Česká konkatenace $/bulhar\text{-}\&\text{-}sk\text{-}o/$ ničím zvláštní není, protože výslednou posloupnost fonémat $/bulharsko/$ získáme pouhým pospojováním jednotlivých morfů. Ani konkatenace $/srb\text{-}\&\text{-}sk\text{-}o/$ není zvláštní, přestože vede na posloupnost $/srpsko/$: z jedné strany je v češtině vyrovnávání znělosti při sřetězování morfů (zde asimilace b na p) proces soustavný a pravidelný, z druhé strany lze i ve výsledném tvaru poznamenaném spodobou jasně rozpoznat segmenty výchozích morfů. Za zvláštní označíme až konkatenaci $/řek\text{-}\&\text{-}sk\text{-}o/ > /řecko/$, kde výsledný tvar nelze segmentovat na výchozí morfové složky.

popisu, užíváme jedině pojmů «morfematika» a «morfonologie», které jsou vymezeny příslušnou rovinou popisu (totéž platí o «fenogramatice» a «tektogramatice»). Podobně i «grafematika» je vyhrazena pro zvláštní rovinu popisného aparátu, zatímco «grafika» se obecně a mimo zvolenou teorii týká zapisování jazykových výrazů.

3.0.5 Teprve když jsme si ujasnili mnohvrstevnatost popisu věty na fonologické, tedy fonématicko-prosodematické rovině, můžeme zodpovědně prohlásit, že dále – a to nejen v této kapitole, ale fakticky v celé práci – se omezíme na vrstvu o rozpětí sylabickém, pouze s občasnými přechody do rozpětí fonotaktického. V následujících oddílech vyložíme inventář vokalických i konsonantických foném (3.1) a morfolologicky relevantních prosodém (3.2), přeuspořádáme konsonantický inventář vzhledem ke zvláštnímu morfologickému zapojení distinktivního rysu palatálnosti (3.3), vyhodnotíme morfologický potenciál slabičného vrcholu (3.4), předložíme vokalická schémata litevských koncovek a předpon (3.5) a uzavřeme universálním konsonantickým schématem litevského kořene a kmene (3.6).